

Theoretical Foundations of Ayatollah Khamenei's Fatwas on the Proprietary Status of Scientific Knowledge: A Fiqhi Analysis of the Elements of Property

Mehdi Hamidi *

Assistant Professor, Department of Quranic Sciences and Fiqh, Faculty of Theology and Islamic Studies, Shiraz University, Shiraz, Iran

Ali Mazhar Qaramaleki

Professor, Mofid University, Qom, Iran Khalkhal, Iran

DOI: [10.22034/rifis.2025.496402.1130](https://doi.org/10.22034/rifis.2025.496402.1130)

Abstract

The fatwas of Ayatollah Khamenei suggest that, in his legal reasoning, scientific findings may be classified as *māl* (property) and thereby subject to the legal rulings applicable to proprietary entities. This stance diverges from the views of some traditional jurists, who define *māl* based on tangible, material elements - criteria that may not accommodate the immaterial nature of intellectual products. While the term *māl* and its derivatives appear frequently in Islamic legal discussions - such as in contracts of sale (*bayʿ*), collateral (*rahn*), theft (*sariqa*), and adjudication (*qaḍāʾ*)—its exact definition is often left unstated. This study addresses two key questions: What defines an object as *māl* within Islamic jurisprudence? And more specifically, can scientific discoveries and theoretical formulations arising from research legitimately be regarded as *māl*? If so, the legal rulings tied to property would also extend to these findings; if not, they would fall outside the scope of Islamic property law. To answer these questions, the study surveys lexical definitions, jurisprudential opinions, and the role of customary understanding (*ʿurf*), employing standard scholarly methodologies. The analysis concludes that scientific findings and research-based formulas, at least from a legal-effect standpoint, and arguably in their very nature, meet the criteria of property. Accordingly, the legal implications of *māl* can, where relevant, apply to such intellectual assets. The discussions presented herein serve as a jurisprudential foundation for Ayatollah Khamenei's rulings on the proprietary status of scientific knowledge.

Keywords: Ayatollah Khamenei, Proprietary, *Māliyat*, scientific findings, Islamic Fiqh

* Email: mahdi.hamidi@hafez.shirazu.ac.ir (Corresponding Author)

Extended Abstract Introduction

1. Introduction

The concept of *māl* (property) plays a foundational role in numerous areas of Islamic jurisprudence. The classification of an object as *māl* determines its legal status in key domains such as sale (*bayʿ*), dowry (*mahr*), and the enforcement of *ḥadd* punishments for theft (*ḥudūd*). Despite its central importance, there remains no unified definition of *māl* among jurists. Instead, a spectrum of theoretical frameworks has emerged, each offering distinct interpretations of what constitutes proprietary value. Whether something qualifies as *māl* often hinges on the jurist's underlying jurisprudential assumptions regarding value, utility, and ownership.

One particularly relevant contemporary question concerns the applicability of the concept of *māl* to scientific findings and research-based formulas. Select fatwas by Ayatollah Seyed Ali Khamenei suggest that he affirms, at least partially, the *māliyat* (proprietary status) of such intellectual outputs and accords them legal consequences comparable to those applied to tangible property. However, as is the case with many of his legal rulings, the detailed jurisprudential reasoning remains unpublished. This study seeks to reconstruct the conceptual underpinnings of his position by critically examining the definitions and criteria by which Islamic jurisprudence determines *māliyat*. It begins by exploring linguistic and juristic interpretations of *māl* and then investigates whether scientific knowledge can satisfy these definitional requirements.

2. Methodology

This research adopts a descriptive–analytical approach and draws on library-based sources, including both classical and modern works in Arabic lexicography and Islamic jurisprudence. The study begins with an examination of the lexical meanings of *māl*, followed by a systematic review of juristic criteria historically used to define proprietary status. These viewpoints are then critically assessed, and a synthesized, coherent definition is proposed. Finally, the compatibility of Ayatollah Khamenei's fatwas with this refined understanding of *māliyat* is evaluated.

3. Results and Discussion

Islamic legal discourse identifies a number of indicators and criteria for *māliyat*, such as desirability among rational agents, practical utility, market demand, exchangeability, competition for acquisition, storability, and transferability. However, many of these factors are either derivative of more fundamental principles or inconsistent across contexts. A major contribution of this study is its distinction between the constitutive elements of *māl* (those that establish its proprietary status) and the indicative signs (those that reveal or support its proprietary nature). This distinction helps clarify the divergence in juristic perspectives.

The study concludes that *māl* is best understood as anything that yields utility or benefit and is rationally desired by members of society (*ʿuqalāʾ*). Importantly, such desirability need not be universal or widespread; it suffices that the desire is grounded in rational utility. A further distinction is drawn between *ʿurfī* (customary) and *Sharʿī* (Islamic legal) notions of property. For something to be considered *Sharʿī māl*, its benefit must be lawful (*ḥalāl*) and not contradict Islamic ethical principles or the spiritual orientation of a religious life.

Ayatollah Khamenei's jurisprudential view aligns closely with this framework. He maintains that anything rationally desired for its lawful benefit qualifies as *māl* and is thus subject to all relevant legal rulings—unless there exists explicit textual evidence excluding

it. His position also implies the necessity of ownership potential or transferability as possible qualifiers of māliyat.

Scientific discoveries and research findings—especially those that facilitate practical engagement with the natural world—fulfill the core criteria for māliyat. They possess both utility and rational desirability and are routinely treated as objects of value in practice. Common signs of proprietary status—such as marketability, demand, monetary exchange, and competition—are all present in the case of scientific knowledge. As such, these findings can be understood not only as legally significant but also as substantively equivalent to other recognized forms of property in Islamic law.

4. Conclusion

A critical analysis of linguistic and juristic sources indicates that māl refers to anything that possesses utility and is rationally desired, even if only by a particular subset of society. To qualify as Sharʿī māl, the utility of an item must be lawful and not in conflict with Islamic moral or legal norms. Scientific findings, by their nature, are useful and valued by rational agents - especially experts - and are commonly exchanged for compensation, indicating their acceptance as property in customary practice. Based on the criteria articulated in this study, scientific findings meet the definitional requirements of māl and should therefore be recognized as property under Islamic law. These findings affirm the coherence and plausibility of Ayatollah Khamenei's fatwas regarding the māliyat of scientific knowledge and contribute to clarifying the jurisprudential foundations of his legal reasoning in this area.

Keywords: Ayatollah Khamenei, Proprietary, Māliyat, scientific findings, Islamic Fiqh.

فصلنامه علمی پژوهش‌های فقه و علوم اسلامی
مقاله پژوهشی، دوره ۴، شماره ۱۲، بهار ۱۴۰۴، صفحات ۱۲۷ تا ۱۴۶
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۸ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۶

تحلیلی مبنایی بر فتاوی حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) پیرامون «مالیت یافته‌های علمی» از رهگذر بررسی عناصر ایجاد مالیت

مهدی حمیدی* | ID

علی مظهر قراملکی^۲ |

DOI: [10.22034/rjfs.2025.496402.1130](https://doi.org/10.22034/rjfs.2025.496402.1130)

چکیده

فتاوی آیت‌الله خامنه‌ای بیانگر آن است که در نگاه ایشان «یافته‌های علمی» می‌توانند عنوان «مال» را پذیرفته و آثار مترتب بر مالیت را داشته باشند؛ دیدگاهی که با برخی تلقیات فقها از عنوان یادشده و با عناصر به‌وجودآورنده آن هم‌خوانی ندارد. عنوان «مال» و مشتقات آن در برخی مباحث فقهی مانند بیع، رهن، سرقت و قضا به‌کار رفته و موضوع حکم واقع شده است؛ اما معمولاً بدون بیان چیستی آن. پرسش اصلی نوشتار پیش‌روی، این است که معیار یا معیارهای مالیت چیست؟ و مهم‌تر اینکه آیا عنوان مال بر یافته‌های علمی و فرمول‌های برآمده از تحقیقات صدق می‌کند یا خیر؟ در صورت مثبت بودن پاسخ، احکام مترتب بر «مال»، بر این یافته‌ها نیز بار خواهد شد و در غیر این صورت، حساب آن‌ها جدای از حکم اموال است. پژوهش حاضر برای دست‌یابی به چیستی مال و معیارهای مالیت، نظرات لغت‌دانان و فقها را با عنایت به عرف و کاربست شیوه‌های تحقیق مورد بررسی قرار داده و در نهایت این نتیجه حاصل شد که یافته‌های علمی و فرمول‌های برآمده از تحقیقات، دست‌کم حکماً و بلکه موضوعاً، از مصادیق مال محسوب می‌شوند و احکام مترتب بر مال، بر حسب مورد شامل یافته‌های علمی و تحقیقاتی نیز خواهد شد. مباحث این نوشتار را می‌توان به‌عنوان بخشی از مبنایی فتاوی آیت‌الله خامنه‌ای درباره مالیت یافته‌های علمی به‌شمار آورد.

واژگان کلیدی: آیت‌الله خامنه‌ای، مفهوم مال، مالیت شرعی، یافته‌های علمی.

۱. استادیار بخش علوم قرآن و فقه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

* Email: mahdi.hamidi@hafez.shirazu.ac.ir

۲. استاد دانشگاه مفید، قم، ایران

Email: mazhar_a@mofidu.ac.ir

دسترسی به مقالات فصلنامه علمی پژوهش‌های فقه و علوم اسلامی (open access) است.
فصلنامه علمی پژوهش‌های فقه و علوم اسلامی تحت مجوز بین‌المللی CC BY 4.0 می‌باشد.
مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به‌عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید/عدم تأیید صاحب امتیاز فصلنامه علمی پژوهش‌های فقه و علوم اسلامی نمی‌باشد.

۱. مقدمه

واژه «مال» و مشتقات آن - چون «اموال» - از واژگانی است که هم در محاورات روزمره کاربرد دارد و هم در علوم گوناگونی چون فقه، حقوق و اقتصاد بسیار استفاده می‌شود. این واژه در ابواب مختلف فقهی به مناسبت‌های گوناگون به‌کار رفته است. بر اهل فن پوشیده نیست که نقش مفهوم و مصداقی «مال» در برخی مباحث فقهی، نقشی کلیدی و محوری می‌باشد و تعیین مفهوم مال، برای دستیابی به احکام صحیح و قابل دفاع در آن‌ها ضرورت دارد. از جمله این موارد می‌توان به ابواب بیع، رهن، نکاح و همچنین مبحث سرقت و تعیین مجازات سارق در باب حدود و تعزیرات اشاره کرد. اینکه شیء ای ذیل عنوان مال قرار بگیرد یا خیر، بسته به مبنای فقیه در مالیت اشیا است: با چه معیاری و یا معیارهایی چیزی در فضای شرع مال محسوب می‌گردد؟ با تعیین معیار، می‌توان درباره مالیت اشیا قضاوت کرد و این در صحت یا عدم صحت خرید و فروش آن‌ها مؤثر است.^۱ از سوی دیگر، اگر شیء یادشده ربوده شود، مال دانستن یا ندانستن آن در صدق عنوان سرقت بر فعل انجام‌شده مؤثر می‌باشد و می‌تواند منجر به حکم قطع دست رباینده گردد یا از این حکم جلوگیری کند^۲ و احیاناً موجب تعزیر شود.

با وجود نقش مهم مفهوم مال در برخی مباحث، در مورد مفهوم و مصداق مال در میان فقیهان اتفاق نظر وجود ندارد. تعبیر فقها در مورد اینکه مؤلفه‌های مالیت چیست و با چه معیاری می‌توان چیزی^۳ را مال دانست، اختلافات زیادی دارد. اختلاف نظرها در مورد مال، محدود به مفهوم‌شناسی نیست و به تعیین مصداق نیز کشیده شده است. درحالی‌که برخی امور در دید عده‌ای از فقها مال محسوب می‌شود، عده‌ای دیگر مال بودن آن‌ها را انکار می‌کنند. اختلاف نظر در مصداق هم می‌تواند ناشی از اختلاف دیدگاه درباره مفهوم مال باشد؛ برای مثال عین بودن را در تعریف مال دخیل بدانیم یا خیر؛ هم ناشی از اختلاف دقت فقها در تعیین مصداق مال؛ برای نمونه فقیه بتواند استفاده حلالی برای یک شیء تصور نماید تا آن را مال بداند یا خیر؛ و هم نشأت گرفته از تفاوت عرف‌ها و شیوه زندگی که می‌تواند منجر به یافتن استفاده‌هایی حلال و عقلایی برای اشیا شود که پیش‌تر بی‌استفاده تلقی می‌شدند؛ مانند خون.

با تحولات زندگی بشر، اموری نو در میان مردم رواج گرفته‌اند که باید مشخص گردد مال محسوب می‌شوند یا خیر. یکی از امور مهمی که می‌توان در مورد صدق عنوان مال بر آن به بررسی پرداخت، یافته‌ها و فرمول‌های علمی است. از برخی فتاوی آیت‌الله خامنه‌ای استفاده می‌گردد که ایشان مالیت یافته‌های علمی را - دست‌کم به صورت فی‌الجمله - پذیرفته‌اند و آثار مالیت را بر آن‌ها بار کرده‌اند؛ اما متأسفانه در این باره نیز - مانند بسیاری فتاوی دیگر - دسترسی عمومی به مبانی و

استدلال‌های فقهی ایشان وجود ندارد. نوشتار حاضر را می‌توان تحقیقی در مبنای دیدگاه فقهی یادشده ایشان از رهگذر بازپژوهی مفهوم مال دانست. در این نوشتار تلاش می‌شود ابتدا با بررسی اقوال لغت‌دانان و دیدگاه‌های فقها در مورد مفهوم مال و سازوکار مالیت یافتن اشیاء (در معنای عام کلمه)، به یک تلقی قابل دفاع از این مفهوم دست یافت و سپس به بررسی این پرسش پرداخت که آیا مفهوم به‌دست آمده در مورد مال، بر یافته‌های علمی نیز صدق می‌کند یا خیر.

پیشینه: طبق جست‌وجوهای انجام‌شده تاکنون پژوهشی مستقل، به مسائل اصلی این مقاله نپرداخته است. آقای سعید فاضل نجف‌آبادی در پایان‌نامه «بررسی مفهوم مال و نقش آن در تعیین ضرر در مسئولیت مدنی» (دانشگاه قم، ۱۳۹۳) به اختصار از مفهوم عرفی، شرعی و حقوقی مال بحث کرده است. همچنین آقای عبدالله بهمن‌پوری و همکاران در مقاله «بررسی فقهی حقوقی مال بودن داده‌های رایانه‌ای» (۱۳۹۳) و آقایان ابراهیم عبدی‌پورفرد و مرتضی وصالی ناصح در مقاله‌ی «توسعه مفهوم و مصادیق مال در فضای مجازی (مطالعه تطبیقی مالیت داده‌های رایانه‌ای در حقوق اسلام، ایران و کامن‌لا)» (۱۳۹۶) به اختصار از معیارهای مالیت سخن گفته‌اند و در پی تطبیق آن‌ها با داده‌های رایانه‌ای بوده‌اند. در پژوهش حاضر، معیارهای مختلف مالیت در بیان لغویین و فقها به تفصیل به بررسی گذاشته شده و نظر مختار، تعیین شده و قابلیت انطباق معیار مختار با یافته‌های علمی بررسی شده است. همچنین یافته‌های این مقاله، به‌عنوان برخی مبنای فتوای آیت‌الله خامنه‌ای در مسائل مرتبط قابلیت طرح دارند.

۲. مال در بیان اهل لغت

در مورد اینکه واژه مال از چه کلمه‌ای مشتق شده، اشتراک نظر وجود ندارد. برخی مال را از ریشه «مول» می‌دانند (جزری، بی‌تا: ۳۷۲/۴؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ۶۳۵/۱۱). در مقابل برخی بیان کرده‌اند که ریشه این واژه، «میل» است. میل به معنی گرایش و عدول از وسط به یکی از دو طرف می‌باشد و مناسبت مال با معنای یادشده این است که مال پیوسته از فردی به دیگری منتقل می‌شود (راغب، ۱۴۱۲ق: ۷۸۳ و ۷۸۴). علامه طباطبایی نیز ریشه «میل» را برای مال ترجیح داده، اما وجه مناسبت را این می‌داند که مال از چیزهایی است که دل [انسان] به آن‌ها گرایش دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۵۱/۲ و ۵۲).

برخی لغویون در معنای مال به شناخته‌شده بودن آن اشاره کرده‌اند؛ گویا معنی این واژه آشکار است و نیازی به بیان آن نیست: «المال معروفٌ. و جَمْعُهُ أَمْوَالٌ» (فراهیدی، ۱۴۰۸ق: ۳۴۴/۸). برخی به خاصیت ملکیت‌پذیری مال اشاره کرده‌اند: «... ما ملکته من جمیع الأشياء» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ۶۳۵/۱)؛ و بعضی دیگر علاوه بر به ملکیت درآمدن، به عین بودن^۴ و قابلیت ذخیره‌سازی

مال نیز توجه داشته‌اند؛ و اصل آن را طلا و نقره‌ای که به ملکیت دربیاید دانسته و افزوده‌اند که این واژه سپس بر هر عینی که ذخیره شود و به ملکیت درآید، می‌گویند (جزری، بی‌تا: ۳۷۳/۴؛ طریحی، ۱۴۱۶ق: ۴۷۵/۵). در جمع‌بندی می‌توان گفت که در بیان معنی لغوی مال، به چند خصوصیت اشاره شده است: عین بودن، قابلیت تملک و قابلیت ذخیره‌سازی. علامه طباطبایی مال را مملوکاتی دانسته است که متعلق رغبت قرار می‌گیرند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۵۱/۲). بنابراین می‌توان علاوه بر سه خصوصیت یادشده، مورد رغبت بودن را نیز جزء مؤلفه‌های احتمالی مال دانست؛ یعنی برای مال شمردن چیزی، وجود رغبت به آن نیز معتبر باشد.

۳. مفهوم و مؤلفه‌های فقهی مال

۳-۱. مفهوم و مؤلفه‌های مال در بیان فقها

فقها نیز به مناسبت‌های گوناگون به بحث از چیستی مفهوم مال پرداخته‌اند و به تصریح یا به اجمال، در این خصوص نکاتی را بیان کرده‌اند که می‌تواند بیانگر تلقی آنان از مال و مؤلفه‌های ایجاد مالیت باشد. البته برخی فقها در تبیین چیستی مال، آن را احاله به وضوح کرده‌اند؛ گویی نیازی به ارائه تعریف آن نیست (اراکی، ۱۴۱۵ق: ۷۰/۲). برخی دیگر گفته‌اند: مفهوم مال آشکارتر از آن است که بخواهد با غیرش تعریف شود؛ گرچه به صورت شرح‌الاسمی و بیان برخی آثار، مورد تعریف قرار گرفته است (مشکینی، بی‌تا: ۴۶۵). صرف‌نظر از شرح‌الاسمی بودن یا نبودن تعاریف بیان‌شده برای مال، به نظر می‌رسد اختلاف تعبیر و دیدگاه‌های فقها در تبیین مال که گاه متقابل با یکدیگرند، می‌تواند در ادعای وضوح مفهوم مال و بی‌نیازی آن از تعریف، تردید ایجاد کند. در این قسمت به دیدگاه‌های متفاوتی که در زمینه یادشده وجود دارد پرداخته می‌شود. هدف از ارائه نظرات فقها، این است که با امعان‌نظر و نقد و بررسی آن‌ها بتوان به تصویری قابل‌دفاع از مفهوم مال در فقه دست یافت. مهم‌ترین مؤلفه‌ها و معیارهای به‌دست آمده از نظرات فقها در تحقق مالیت، عبارتند از:

۳-۱-۱. قرار گرفتن در ازای مال

عده‌ای از محققان فقها برآنند که «مال چیزی است که در ازای آن مال داده شود» (عراقی، ۱۴۲۱ق: ۶۶؛ سبزواری، ۱۴۱۳ق: ۲۳۷/۲۱؛ مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۴ق: ۲۱/۶). در مورد این عبارت دست‌کم دو احتمال وجود دارد: نخست اینکه تعبیر «المال ما یبذل بإزائه المال» را به‌عنوان «تعریف» برای مال به حساب آوریم. اگر مراد مطرح‌کنندگان این باشد، ایراد مهمی که می‌توان به ایشان گرفت، لازم آمدن دور می‌باشد؛ زیرا معرّف در تعریف اخذ شده است. از این رو فقهای متعددی متعرض این اشکال شده‌اند (ن.ک بجنوردی، ۱۴۱۹ق: ۳۰/۲؛ اراکی، ۱۴۱۵ق: ۷۰/۲؛ فاضل‌لنکرانی، ۱۴۱۶ق: ۵۱). احتمال دوم - که می‌تواند در دفاع از گویندگان جمله یادشده ارائه

شود- این است که این جمله را نه تعریف، بلکه معیاری بدانیم برای مواردی که شک در مال بودن یا نبودن شیء ای می‌گردد. طبق این معیار، نگاه می‌شود که آیا در برابر آن شیء چیزی که به صورت مسلم مال است، داده می‌شود یا خیر. برای مثال اگر در مال بودن عمل کسی شک وجود داشته باشد، می‌توان بررسی کرد که آیا چیزی که قطعاً مال است (برای مثال طلا) در برابر آن داده می‌شود تا آن عمل را مال به حساب آوریم یا خیر. این احتمال با توجه به اشکال آشکار در احتمال نخست، دور از ذهن نیست. دست‌کم می‌توان با قرائنی اطمینان‌بخش ادعا کرد که مراد برخی بیان‌کنندگان این تعبیر مشهور، ارائه تعریف مصطلح برای مال نبوده است.

شایان ذکر است که اگر مراد گویندگان را ارائه معیار - و نه تعریف - بدانیم نیز، کارایی این معیار مورد اتفاق نظر فقها نیست. یعنی طبق نظر برخی صاحب‌نظران، مواردی وجود دارد که مال نیستند، اما در ازای آن‌ها مال پرداخت می‌شود؛ مانند گذشتن از حق قصاص با دریافت پول (کاشف‌الغطاء، بی تا: ۲۱؛ گلپایگانی، ۱۳۹۹ق: ۳۰ و ۳۱). طبق این نگاه نمی‌توان هر چیزی را که مابه‌ازای مالی دارد، لزوماً مال دانست. اکنون بررسی این نگاه، مورد نظر نیست؛ اما به نظر می‌رسد معیار یادشده - با قیودی - می‌تواند محک مناسبی برای مال بودن یا نبودن موارد مشکوک تلقی شود.

۳-۱-۲. قرابت مال با ملکیت

در برخی عبارتهای فقها، مال به‌گونه‌ای معرفی شده است که برابر با ملک بوده یا نسبت بسیار نزدیکی با آن یافته است. برای نمونه برخی مال را - به حسب عرف و عادت - چیزی دانسته‌اند که مالکش بتواند هرگونه خواست در آن تصرف کند (خوانساری: بی تا، ۱۸۷). برخی دیگر نیز در بحث از جواز فروش آب‌انگوری که به جوش آمده، اما دوسوم آن بخار نشده، برای اثبات مال بودن آن چند راه مطرح کرده‌اند: قطع داشتن به مالیت، استصحاب مالیت (که این دو در بحث حاضر مورد نظر نیستند) و دیگر اینکه گفته شود مالیت، چیزی ورای سلطنت عرفی و استیلائی ید نیست که در اینجا نیز وجود دارد؛ پس مال بودن برای آب‌انگور یادشده ثابت می‌شود (ن. ک مامقانی، ۱۳۱۶ق: ۳۲/۱). نزدیک به این سخن را می‌توان در آثار برخی نویسندگان دیگر نیز مشاهده کرد که در تعریف مال، به این دیدگاه اشاره شده است که مال هر چیزی از کالا، پول و... می‌باشد که فرد یا جماعتی آن را تملک کنند (ن. ک ابوجیب، ۱۴۰۸ق: ۳۴۴).

در بررسی این دیدگاه باید گفت که گرچه مال با ملک ارتباط نزدیکی دارد، اما نمی‌توان این دو را یکی دانست؛ بلکه آنچه ممکن است در مال معتبر باشد، امکان تملک می‌باشد و نه تملک فعلی. نسبت مال و ملک چنانکه بسیاری به آن تصریح کرده‌اند، عموم و خصوص من‌وجه است (جزائری، ۱۴۱۶ق: ۳۸۷/۶)؛ بنابراین نمی‌توان یکی را با دیگری تعریف نمود.

۳-۱-۳. رغبت عقلایی

یکی دیگر از اموری که در کلام برخی فقها در تعریف مال و یا به‌عنوان معیاری برای تشخیص مال، به‌تنهایی یا همراه با امور دیگر ذکر شده، وجود «رغبت» نسبت به شیء است؛ یعنی بدون وجود رغبت به شیء، مالیتی وجود ندارد. در این نگاه ممکن است رغبت به‌تنهایی مدار یا معیار مال بودن باشد یا در کنار چیزهای دیگری. آیت‌الله خوئی در جایی مال را چیزی دانسته که به‌خاطر رغبت و رقابت عقلا، در ازای آن چیزی داده می‌شود (خوئی، بی‌تا: ۳۲/۲). همان‌گونه که گذشت، علامه طباطبایی نیز در توضیح معنای مال، رغبت را دخیل دانسته و مال را مملوکاتی معرفی کرده که متعلق رغبت قرار می‌گیرند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۵۱/۲). برخی فقها نیز مالیت را منوط به حدوث رغبت نسبت به چیزی دانسته‌اند، به‌نحوی که منجر به ایجاد رقابت بر سر آن گردد (حکیم، بی‌تا، ۵). ذکر رغبت به عنوان یکی از نشانه‌ها یا مؤلفه‌های مالیت، در دیگر آثار فقهی نیز مشاهده می‌شود (کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۶ق: ۱۴۵). به‌نظر می‌رسد در اصل این سخن که برای مالیت یافتن شیء، وجود رغبت به آن لازم است، ایرادی وجود ندارد. گرچه برای دقیق‌تر شدن سخن، باید به برخی جزئیات و جوانب این نکته توجه گردد. یک پرسش این است که چه ویژگی‌ای در اشیاء وجود دارد که منجر به حدوث رغبت نسبت به آن‌ها می‌شود؟ آیا دقیق‌تر این نیست که گفته شود فایده و نفعی که در برخی اشیاء وجود دارد، موجب به‌وجود آمدن رغبت به آن‌ها می‌گردد و بنابراین بهتر است «رغبت» را معیاری مستقل به‌شمار نیاورد؟ دیگر اینکه آیا رغبت باید بالاصالة به خود شیء تعلق بگیرد، یا کافی است شیء به خودی خود فاقد فایده باشد، اما واسطه دست‌یابی به فایده‌ای دیگر شود و به این خاطر مورد رغبت قرار بگیرد؟ پرسش دیگری که به‌نظر می‌رسد و می‌تواند در نتیجه بحث مؤثر باشد، این است که «برای مالیت پیدا کردن چیزی، رغبت چه افرادی به آن دارای اهمیت است؟». توضیح اینکه اگر گفته می‌شود مال چیزی است که مورد رغبت عقلاً قرار داشته باشد، آیا مراد این است که برای مال بودن یک شیء باید همه عقلاً یا اکثریت آن‌ها به آن رغبت داشته باشند؛ یا اینکه مهم عقلایی و عقلانی بودن رغبت به شیء مذکور است؛ هرچند مورد رغبت بالفعل افراد بسیار معدودی قرار داشته باشد. شبیه همین پرسش را می‌توان در مورد برخی دیگر از معیارها و نشانه‌های بیان‌شده برای مال نیز مطرح کرد. در ادامه به این مسأله پرداخته خواهد شد.

۳-۱-۴. احتیاج انسان

از دیگر مواردی که در توضیح سازوکار پدید آمدن مالیت مورد اشاره قرار گرفته «احتیاج» می‌باشد؛ یعنی برای مال بودن چیزی، لازم است که آن چیز مورد احتیاج^۵ انسان باشد. برخی فقها یکی از دو چیزی را که در تحقق مفهوم مالیت برای شیء‌ای - در کنار عدم امکان دسترسی به آن

بدون انجام کاری - معتبر دانسته‌اند، نیاز و احتیاج مردم به آن شیء در امور دنیایی یا آخرتی است (ایروانی، ۱۴۰۶ق: ۱/۱۶۵). برخی دیگر نیز ملاک مالیت اشیاء را احتیاج انسان به آن‌ها در کنار منفعت زیادشان معرفی کرده‌اند (کاشف الغطاء، ۱۳۵۹ق: ۱/۱۳۰). نقدی که شاید بتوان به این بیان وارد کرد این است که معیار مورد احتیاج بودن چیست؟ آیا مراد از اینکه شیء برای مال بودن باید مورد احتیاج مردم باشد، این است که دسترسی به آن شیء در گذران امور دنیایی یا آخرتی مردم ضروری باشد؛ یا اینکه «احتیاج» دایره‌ای وسیع‌تر از اضطرار و ضرورت را دربرمی‌گیرد؟ احتمال نخست مخالف چیزی است که در عرف جریان دارد و عرف مالیت را منوط به ضروری بودن شیء در زندگی نمی‌داند. در برابر احتمال دوم نیز این پرسش مطرح است که آیا هر نوع احتیاجی می‌تواند منجر به حدوث مالیت شود یا اینکه احتیاج عقلانی - و حتی احتیاج مشروع - می‌باشد که می‌تواند در به‌وجود آمدن مالیت مؤثر باشد. توضیح اینکه گاه در روند زندگی روزمره - که شاید مبتنی بر سبک حیات عقلانی و دینی نباشد - به اشیائی احساس نیاز می‌گردد که چه‌بسا در فضای عقلی و دینی، آن احتیاج به رسمیت شناخته نشود.

۳-۱-۵. رقابت در دست‌یابی

از دیگر مواردی که در بیان معیارها و مؤلفه‌های مالیت به آن اشاره شده، این است که در میان مردم (و به عبارت دیگر در میان عقلا) برای دست‌یابی به آن «تنافس و رقابت» وجود داشته باشد (حکیم، بی تا: ۵ و ۳۲۵؛ بصری بحرانی، ۱۴۱۳ق: ۵۸/۴). باید در مورد این معیار نیز به صورت خلاصه متذکر شد که می‌توان مواردی را مثال زد که مالیت دارند، اما رقابت عمومی برای دست‌یابی به آن‌ها وجود ندارد. به عبارت دیگر، برای مال بودن یک شیء، ضرورتی وجود ندارد که عموم مردم یا عقلا در پی دست‌یابی به آن باشند تا این وضعیت به رقابت منتهی شود؛ بلکه گاهی اشیاء مالیت‌دار تنها مورد رغبت افراد خاصی از عقلا هستند و دیگران اساساً در پی دست‌یابی به آن نیستند. بنابراین اگر قرار باشد «رقابت در دست‌یابی» به عنوان یکی از معیارهای مال به‌شمار رود، باید توجه داشت که مراد رقابت همه یا حتی اکثریت عقلا نیست. نکته دیگر اینکه شاید بتوان گفت این معیار نیز قابل برگشت به موارد دیگری است؛ یعنی باید دید برخی اشیاء چه ویژگی یا ویژگی‌هایی دارند که برای دست‌یابی به آن‌ها رقابت به‌وجود می‌آید.^۶

۳-۱-۶. عدم فراوانی

معیار دیگری که برای مالیت بیان شده و به مورد قبل شباهت دارد، عدم فراوانی است. به نظر می‌رسد تعبیر «عزّة الوجود» در عبارت برخی فقها (حکیم، بی تا: ۳۲۵) نیز اشاره به همین معیار دارد. در این مورد نیز باید گفت از یک‌سو فراوانی و نایابی امری نسبی است و به نسبت میزان احتیاج

به اشیاء متفاوت می‌باشد؛ از سوی دیگر همان‌گونه که برخی متذکر شده‌اند، آن‌گونه فراوانی مانع مالیت یافتن می‌شود که در پی آن، افراد گوناگون به صورت مساوی به شیء دسترسی داشته باشند (تبریزی، ۱۳۷۵ق: ۲/۲۲۰)؛ در نتیجه اگر یک شیء در نهایت فراوانی بوده، اما ملک افراد خاصی باشد، این فراوانی مانع مالیت یافتن آن نمی‌گردد.

۳-۱-۷. ذخیره‌سازی

برخی فقها در توضیح معنای عرفی مال، به این نکته نیز اشاره کرده‌اند که مال، مورد «ذخیره‌سازی» نوع انسان‌ها قرار می‌گیرد (خویی، بی تا: ۳/۲). در این مورد نیز می‌توان این پرسش را مطرح نمود که منشأ رغبت انسان به ذخیره کردن برخی اشیاء چیست؟ و آیا بهتر نیست در مقام بیان معیار برای مالیت یافتن به همان منشأ اشاره کرد؟ و هم می‌توان این نکته را به عنوان نقدی به سخن نقل شده یادآور شد که ممکن است برخی اشیاء با وجود مالیت داشتن، قابلیت ذخیره‌سازی نداشته و عملاً توسط افراد ذخیره نمی‌شوند؛ برای مثال اگر داروی خاصی با ترکیبات پیچیده وجود داشته باشد که باید در فاصله بسیار کوتاه از زمان ترکیب، مورد استفاده بیمار قرار گیرد و در غیر این صورت، دارو فاسد گردد، بی‌گمان چنین دارویی دارای مالیت می‌باشد؛ گرچه نمی‌توان آن را ذخیره نمود و عرفاً، مدت کم بقای آن‌ها - بین ترکیب و مصرف - «قابلیت ذخیره‌سازی» دانسته نمی‌شود. مثال‌های نقض دیگری که می‌توان در این باره زد، برخی انرژی‌ها چون «نور» و «الکتریسیته» هستند که دست کم بدون تبدیل، قابلیت ذخیره‌سازی ندارند؛ در حالی که می‌توانند مال محسوب شوند. شاید بهتر باشد برای دقیق‌تر شدن معیار یادشده، آن را چنین بیان کرد که یکی از ویژگی‌های مال این است که چنان فایده‌ای دارد که در صورت امکان، مورد ذخیره قرار بگیرد و این ذخیره‌سازی، عقلایی باشد.

۳-۱-۸. مورد بذل و منع قرار گرفتن

برخی فقها در بحث لزوم مالیت مبیع به نکته‌ای اشاره کرده‌اند که ممکن است به عنوان معیار یا وصفی برای مال در نظر گرفته شود و آن عبارت است از: «جریان داشتن بذل و منع در مورد آن نزد عرف» (مغنیه، ۱۴۲۱ق: ۳/۱۱۷). «مورد بذل و منع قرار گرفتن در عرف» می‌تواند معیاری مناسب برای تشخیص مال به حساب آید؛ گرچه سخن پیش‌گفته در اینجا نیز قابل طرح می‌باشد که شیء با داشتن چه ویژگی‌هایی است که در عرف مورد بذل و منع قرار می‌گیرد؛ به عبارت دیگر، باید دید منشأ این بذل و منع و همچنین رغبت و رقابت - که پیش‌تر از آن‌ها سخن رفت - چیست. با مطالب پیش‌رو می‌توان به چنین معیاری نزدیک شد.

۳-۱-۹. منفعت داشتن و قابل انتفاع بودن

به نظر می‌رسد بیش‌ترین مفهومی که در بیان فقها در توضیح مالیت به کار رفته است، «منفعت» و «قابل انتفاع بودن شیء» می‌باشد. برخی فقها گفته‌اند مالیت عین، تنها به اعتبار منافع آن است (شیرازی، ۱۴۱۲ق: ۵۲/۲). برخی فقها تصریح دارند که منفعت حلال، علت ثبوت مالیت برای شیء می‌باشد؛ یعنی شیء دارای منفعت حلال، مال است و در ازای آن، مال پرداخت می‌گردد (حلی، ۱۳۷۹ق: ۱۶۶/۱). آنچه از ظاهر این عبارت استفاده می‌شود این است که منفعت داشتن، علت تامه و منحصراً ثبوت مالیت برای اعیان می‌باشد. به نظر می‌رسد برخی نظرات فقها را می‌توان از لوازم این دیدگاه دانست:

- ۱) آنچه منفعتی ندارد، فاقد مالیت است (حکیم، بی تا: ۳۲۶).
 - ۲) اگر چیزی مسلوب‌المنفعة باشد، مالیت نخواهد داشت (شیرازی، ۱۴۱۲ق: ۵۲/۲).
 - ۳) تفاوت منفعت، موجب تفاوت مالیت ذی منفعت می‌شود (خراسانی، ۱۴۰۶ق: ۱۱۴).
 - ۴) با بروز عیب در منفعت، مقداری از مالیت نیز از بین می‌رود (شهیدثانی، ۱۴۱۲ق: ۹/۲).
- برخلاف دیدگاهی که مالیت را به اعتبار منافع - به صورت مطلق - تحلیل می‌کند، برخی فقها منافع موجب ایجاد مالیت را مقید به حلال بودن و مقصوده بودن کرده‌اند^۷ (انصاری، ۱۴۱۵ق: ۶۹/۱). طبق این دیدگاه منفعتی می‌تواند موجب مالیت شود که هم حلال باشد و هم مقصوده؛ بنابراین اگر منفعت رایج چیزی مورد نهی شرع قرار بگیرد، آن شیء بی مالیت می‌شود؛ مانند خمر (عراقی، ۱۴۲۱ق: ۵۱۸). به نظر می‌رسد طبق همین مبناست که برخی فقها آلات قمار و... را بر فرض نداشتن منفعت حلال، فاقد مالیت دانسته‌اند (فاضل‌لنکرانی، ۱۴۲۷ق: ۸۰). در بررسی این دیدگاه باید قید «مقصوده» را مورد دقت و تأمل قرار داد. در مطالب پیش‌رو به این مطلب پرداخته خواهد شد که آیا منفعت نادره حلال، به صورت مطلق نمی‌تواند به حدوث مالیت منجر شود یا اینکه می‌توان معیاری دقیق‌تر را در این بحث مطرح کرد.

از بیان برخی فقها می‌توان قیدی دیگر را نیز برای منفعت موجب مالیت استفاده کرد که عبارت است از ملک انسان بودن؛ بنابراین صرف منفعت داشتن یک عین، موجب مال بودن آن نمی‌شود؛ چنانکه مسجد نیز عینی دارای منفعت می‌باشد، اما چون منفعت آن، ملک انسان نیست مال محسوب نمی‌گردد (نجفی، ۱۴۰۴ق: ۳۲/۳۷). به نظر می‌رسد چیزهایی که خود و منافع‌شان ملک انسان نیستند نیز در صورتی که قابلیت تملک داشته باشند، می‌توانند مال محسوب شوند. برخی پژوهشگران در این مورد بیان داشته‌اند که شرط مال به حساب آمدن، مملوک بودن یا قابلیت تملک داشتن است؛ یعنی انسان بتواند با حیات، آن شیء را تحت اختیار و سلطه درآورد (باقری، ۱۳۸۸:

(۴۶). مؤید این نگاه را می‌توان عموم و خصوص من وجه دانستن نسبت مال و ملک دانست که - چنانکه گذشت - مورد تصریح بسیاری از فقها قرار گرفته است؛ بنابراین به نظر می‌رسد برای مال بودن، ملکیت بالفعل عین و منافع آن ضروری نیست، بلکه قابلیت تملک کافی می‌باشد. در مقابل دیدگاه‌های یادشده، برخی ملاک بودن منفعت برای حدوث مالیت را مردود دانسته و قائل شده‌اند برخی امور منفعت‌دار، مال نیستند و برخی امور بی منفعت، مال محسوب می‌شوند. برای مثال آب - که منافع بسیاری دارد - در کنار رودخانه مال به حساب نمی‌آید؛ در مقابل جواهرات مال محسوب می‌شوند، درحالی‌که منفعتی ندارند و اگر بعضی از آن‌ها منافی داشته باشند نیز مالیت‌شان به خاطر آن منافع نیست. صاحب این نظر در ادامه بیان می‌کند که بر فرض پذیرفتن اینکه مدار مالیت، منفعت است، باید گفت مطلق منافع می‌باشد که مدار مالیت قرار می‌گیرد؛ نه منافع حلال. مطلق منفعت سبب می‌شود ذی منفعت مال به حساب آید و نهی شرع از انتفاع و معامله آن‌ها موجب از بین رفتن مالیت عرفی‌شان نمی‌گردد؛ بنابراین امثال خمر و خوک نیز مال هستند (ایروانی، ۱۴۰۶ق: ۱۲/۱).

با در نظر داشتن قسمت نخست دیدگاه مرحوم ایروانی، صحیح‌تر این است که منفعت داشتن را مقتضی مالیت بدانیم؛ نه علت تامه آن. بنابراین می‌توان گفت در مثال آب در کنار رودخانه، با اینکه مقتضی مالیت یافتن وجود دارد، اما مانعی در مسیر آن قرار دارد که عبارت است از فراوانی و در دسترس بودن آب. در همین مثال نیز اگر فردی در کنار رودخانه باشد، اما به‌علتی توان دسترسی به آب رودخانه را نداشته باشد، آب برای او مالیت می‌یابد. نکته قابل ذکر دیگر این است که طبق برخی نظرات - که مالیت را بر مدار منفعت تحلیل نمی‌کند که در ادامه به آن اشاره خواهد شد - آب در کنار رودخانه می‌تواند مال تلقی شود؛ گرچه دسترسی رایگان و راحت به آن نیز برای خواهان ممکن باشد. در مورد منفعت نداشتن جواهرات هم این پرسش مطرح است که طبق چه معنایی از منفعت می‌توان جواهرات را بی منفعت دانست؟ و آیا نمی‌توان معنایی را برای منفعت و فایده در نظر گرفت که در جواهرات و... نیز وجود داشته باشد و با مدار دانستن منفعت در مالیت نیز ایرادی در مال بودن جواهرات پیش نیاید؟ آیت‌الله خوئی در نقد دیدگاه مرحوم ایروانی بیان داشته است که انتفاع از همه اشیاء بر یک گونه یکسان نیست و با اختلاف ذی نفع، متفاوت می‌شود؛ جواهرات و... نیز منفعت متناسب با خود را دارند که عبارت است از مورد معامله قرار گرفتن و همچنین ثمن واقع شدن برای کالاها و... ایشان در نقد قسمت پایانی دیدگاه نقل شده نیز آورده است که مالیت بر دو نوع عرفی و شرعی است که مدار مالیت نوع اول مطلق منافع می‌باشد و مدار مالیت شرعی، منافع حلال (خوئی، بی تا: ۱۴۲/۱).

نکته اول: اعتبار تعدد در عقلا

یکی از مباحث مهم در نقش منفعت در مالیت اشیاء این است که آیا منفعتی موجب مالیت می‌شود که همه - یا نوع - عقلا به آن توجه و رغبت دارند؛ یا اگر منفعت شیء، تنها مورد اعتنا و رغبت افراد معدودی از عقلا باشد، برای مالیت یافتن شیء کافی است؟ یا اینکه هیچ‌یک از این دو مورد به تنهایی کافی نیستند؛ بلکه ملاک را باید در جایی دیگر جست. از ظاهر برخی عبارات‌های فقها به نظر می‌رسد که دیدگاه نخست را برگزیده‌اند. برای نمونه بعضی بیان کرده‌اند مدار در مال بودن این است که شیء فایده‌ای داشته باشد که «عموم عقلا»^۸ در آن رغبت کنند و برای به دست آوردن آن رقابت و تنافس ایجاد شود و... (بصری بحرانی، ۱۴۱۳ق: ۱۴/۴). در این نوشتار مجال بررسی تفصیلی در این زمینه نیست؛ اما به صورت خلاصه باید گفت دیدگاهی که قابل دفاع‌تر به نظر می‌رسد، این است که برای مالیت یافتن، هیچ لزومی ندارد که همه یا بیش‌تر عقلا به شیءای به خاطر منافع آن رغبت و توجه داشته باشند. بلکه گاه افراد بسیار معدودی به منافع شیءای رغبت دارند و آن شیء مالیت می‌یابد؛ فراتر از این، گاهی تنها یک فرد به شیءای رغبت دارد و آن شیء دارای مالیت می‌گردد. به نظر می‌رسد آنچه می‌تواند به عنوان ملاک در این زمینه مطرح شود، این است که آیا رغبت فرد به شیء به خاطر منفعت یا منافع آن، عقلانی است یا خیر. اگر پاسخ مثبت باشد، شیء مالیت می‌یابد؛ ولو اینکه تنها یک فرد باشد که شیء برای او منفعت دارد. اگر مالیت داشتن را ملازم با ارزش‌دار بودن بدانیم، مدعا روشن‌تر می‌شود. با این توضیح که ممکن است چیزی فقط برای یک فرد دارای ارزش باشد، اما عقلا این ارزش داشتن را تأیید کنند؛ به عبارت دیگر، ارزشمند بودن شیء - ولو تنها برای یک نفر - عقلایی باشد. برای مثال اگر فردی برای باز کردن قفلی خواهان دست‌یابی به کلیدی باشد که برای دیگران هیچ ارزشی ندارد، آن کلید به نسبت آن فرد مالیت می‌یابد و عقلا نیز پرداخت پول و... برای به دست آوردن آن کلید را - به نسبت آن فرد - عاقلانه می‌دانند. با این بیان می‌توان گفت مالیت داشتن از این حیث امری نسبی می‌باشد و ممکن است چیزی برای یک فرد یا گروه مال باشد، اما برای دیگران خیر.^۹ برخی صاحب‌نظران نیز در بحثی مشابه بیان داشته‌اند که عقلایی بودن معامله به این نیست که همه عقلا به آن اقدام کنند؛ بلکه به این است که عقلا آن را خردمندانه بدانند.^{۱۰} می‌توان مثال‌های گوناگونی برای تأیید این نگاه بیان کرد. برای نمونه ابزار علمی بسیار تخصصی که تنها مورد کاربرد و رغبت افراد و مؤسسه‌های معدودی هستند، قطعاً مال محسوب می‌شوند؛ با آنکه اکثریت افراد - به صورت معمول - رغبتی به آن‌ها ندارند. کتب تخصصی رشته‌های گوناگون علمی را نیز می‌توان از همین دست شمرد.

طبق این نگاه، به نظر می‌رسد برخی اشیائی را که گاهی به صورت مطلق برای مثال شیء فاقد مالیت بیان شده‌اند، می‌توان در برخی فروض مال دانست. برای نمونه از مواردی که به عنوان شیء بی‌مالیت در کتب فقهی مشاهده می‌شود، حشرات یا برخی از آن‌ها است (خویی، ۱۴۱۰ق: ۲۳/۲). در حالی که به نظر می‌رسد حشرات نیز می‌توانند برای آزمایش‌های علمی یا دیگر اهداف خردمندانه مورد رغبت افراد معدودی قرار بگیرند و شاید بتوان گفت در این صورت مال ندانستن آن‌ها به صورت مطلق صحیح نیست. شاید حتی بتوان فراتر از این ادعا کرد که خردمندانه دانستن بالقوه از سوی عقلا نیز برای مالیت یافتن کافی است. برای نمونه اگر شیء‌ای خواصی داشته باشد که عقلا بالفعل از آن اطلاع نداشته باشند، اما در صورت اطلاع به آن اعتنا کرده و رغبت به شیء به خاطر آن را عاقلانه بدانند، این خواص نیز موجب مالیت یافتن می‌شوند. نزدیک به این بیان در دیدگاه برخی فقها در بحث از شرایط صحت بیع مشاهده می‌گردد (بهجت: ۱۴۲۶ق: ۵۲۲/۲).

نکته دوم: مفهوم منفعت (به عنوان مدار مالیت)

مراد از منفعتی که در بیان بسیاری از فقها به عنوان مدار مالیت بیان شده چیست؟ تعبیر «منفعت» این قابلیت را دارد که دست کم دو برداشت مختلف از آن شده و به خلط بحث منجر شود. توضیح اینکه در بحث اجاره نیز منفعت محوریت دارد و این عقد به تملک منفعت تعلق می‌گیرد (شهیدثانی، ۱۴۱۲: ۱/۲). حال پرسش این است که آیا منفعت مطرح در مورد مالیت، به همین معناست یا خیر. برخی فقها در بحث از اینکه آیا علاوه بر عین، منفعت و حقوق نیز مال هستند یا خیر، بیان داشته‌اند که مالیت اعیان نیز به اعتبار منفعت است؛ پس خود منفعت سزاوارتر به مال بودن می‌باشد (کاشف الغطاء، ۱۳۵۹ق: ۱/۱ قسم ۱/۱۲۹). به نظر می‌رسد دو «منفعتی» که در عبارت بالا آمد، به یک معنی نیستند. به عبارت دیگر، منفعتی که طبق دیدگاه بسیاری، مدار مالیت می‌باشد، غیر از منفعتی است که در باب اجاره مطرح می‌شود - که ظاهراً منفعت دوم در عبارت کاشف الغطاء به آن اشاره دارد. منفعتی که در بحث مالیت از آن یاد می‌گردد، قطعاً در امثال درهم و دینار وجود دارد و در مال بودن این‌ها تردیدی نیست (گرچه همان‌گونه که گذشت، منفعت هر شیء به نسبت همان است و شاید گفته شود منفعت درهم و دینار، قدرت خریدی می‌باشد که ایجاد می‌کنند)؛ در حالی که برخی فقها با بیانی که حاکی از بعید دانستن روی دادن این حالت می‌باشد، نوشته‌اند که اگر در درهم و دینار منفعتی حاصل گردد که در حکم عدم نباشد، اجاره دادن‌شان در زمان وجود این منفعت بی‌اشکال است و در ادامه با عبارتی صریح‌تر بیان کرده‌اند که این موارد اغلب منفعت ندارند و توجه به آن‌ها معمولاً به خاطر صرف مالیت عین آن‌ها می‌باشد (عراقی، ۱۴۱۴ق: ۴۵۷/۵ و ۴۵۸). با توجه

به این عبارت روشن می‌شود که منفعت دست‌کم در دو معنا به کار می‌رود و شاید بتوان از این نظر، به سخن گذشته مرحوم کاشف‌الغطاء نقد وارد کرد.

برای روشن‌تر شدن بحث می‌توان چنین گفت: گاهی مراد از منفعت، قابلیت انتفاع با بقای عین است؛ مانند سکونت به نسبت خانه و یا سوار شدن به نسبت مرکب (نائینی، ۱۴۱۳ق: ۳۶۴/۲). منفعت مطرح در باب اجاره چنین منفعتی می‌باشد. اما آنچه نشان می‌دهد منفعت به این معنی مدار مالیت نیست، این است که اشیائی وجود دارند که چنین منفعتی ندارند (یا چنین منفعتی از آن‌ها موردنظر نیست) درحالی‌که تردیدی در مال بودن آن‌ها وجود ندارد. منفعت به معنی یادشده در خوراکی وجود ندارد؛ زیرا استفاده‌ای که اغلب از مواد خوراکی موردنظر است، خوردن آن‌ها می‌باشد که با بقای عین ناسازگار است؛ اما نمی‌توان در مالیت داشتن مواد خوراکی تردید داشت. میرزای نائینی در کنار مطرح کردن معنای یادشده برای منفعت، از «خاصیت» نیز نام می‌برد و آن را منافی می‌داند که متوقف بر از بین رفتن عین هستند؛ مانند سیرکنندگی برای نان. ایشان وجود این دو را به صورت مانعة الخلو از شروط مالیت یافتن شیء می‌داند (نائینی، ۱۴۱۳ق: ۳۶۴/۲). شاید بتوان قدر جامع منفعت و خاصیت در بیان میرزای نائینی را «قابلیت انتفاع و بهره‌برداری» دانست و بتوان تعبیرات گوناگونی چون منفعت، فایده، انتفاع و... را که در بیان فقها آمده به این معنا بازگرداند و این ویژگی را از مؤلفه‌های مالیت دانست. با درنظر گرفتن مطالب پیشین می‌توان قید «مورد رغبت عقلایی بودن» را نیز لحاظ نمود و گفت شیء برای مال بودن، باید قابلیت انتفاع داشته باشد و به این خاطر، مورد رغبت عقلایی قرار بگیرد.

۳-۱-۱۰. مالیت به مجرد حدوث تقاضا نسبت به شیء

امام خمینی (ره) در تحلیل چگونگی ایجاد مالیت بیانی متفاوت دارند. ایشان وجود و مرتبه مالیت را تابع «عرضه و تقاضا» دانسته است. این عرضه و تقاضا ممکن است ناشی از منفعتی عقلایی باشد که در شیء وجود دارد؛ اما در صورت نبود چنین منفعتی نیز مالیت یافتن منتفی نیست و مالیت می‌تواند به خاطر وجود «عرضی عقلایی» در معامله شیء بی منفعت - که به حدوث رغبت و سرانجام تقاضا منجر شود - به وجود آید. برای مثال اگر حکومت برای هدفی سیاسی خواستار خرید شیء‌ای چون قطعات شکسته کوزه شود که هیچ منفعتی ندارد و در نتیجه برای شیء بازار به وجود آید، شیء مفروض نزد عقلا قیمت می‌یابد. امام به صورت خلاصه بیان می‌نماید که شیء به مجرد حدوث تقاضا نسبت به آن، مالیت می‌یابد و با از بین رفتن تقاضا، مالیتش نیز زائل می‌گردد و مراتب مالیت نیز تابع میزان عرضه و تقاضا است (امام خمینی، ۱۴۱۵ق: ۲۴۶/۱).

شاید دیدگاه امام (ره) نیز به نحوی قابل بازگشت به داشتن انتفاع عقلایی باشد. با این بیان که برای مثال اگر عرضه و تقاضا نسبت به شیء بی ارزشی - مانند قطعات شکسته شده کوزه - به وجود آید، این قطعات نیز به نسبت خود دارای نوعی انتفاع و ارزش می‌شوند؛ یعنی می‌توانند واسطه دریافت پول شوند و این منفعتی است که عقلا آن را تأیید می‌کنند و شیء را در این فرض، دارای قابلیت انتفاع می‌دانند. البته طبق مبنای امام (ره)، شاید اشیائی که به فراوانی وجود دارند و به آن‌ها دسترسی علی‌السواء وجود دارد را نیز در برخی موارد مال دانست. برای مثال اگر معامله آب بر لب رودخانه دارای غرضی عقلایی شود (مانند کمک مالی کردن به فردی که آب را در اختیار دارد) و در پی آن تقاضا به وجود آید، می‌توان گفت براساس دیدگاه امام (ره) برای آن آب مالیت حاصل می‌گردد.

۳-۲. جمع‌بندی درباره معیار مالیت در فقه

از مباحثی که پیرامون معنای مالیت و مدار و ملاک آن گذشت، شاید بتوان چنین نتیجه گرفت که مال چیزی است که در آن منفعتی وجود دارد (یا قابلیت انتفاع دارد) که مورد رغبت عقلایی انسان قرار می‌گیرد. ضرورتی نیست که این رغبت از جانب همه عقلا یا اکثریت آن‌ها و حتی تعداد زیادی از ایشان باشد؛ بلکه مدار، عقلایی و خردمندانه بودن است. البته می‌توان میان مالیت عرفی و شرعی تمکیک کرد و شاید بتوان گفت برای اینکه شیء شرعاً مالیت داشته باشد، باید منفعت موردنظر از آن حلال باشد. به عبارت دیگر می‌توان گفت معیار، عقلایی بودن منفعت در فضای شرع می‌باشد که منجر به مالیت یافتن شیء قابل انتفاع می‌شود. آیت‌الله خامنه‌ای در نگاهی نزدیک به آنچه بیان شد، بر این عقیده‌اند که هر چیزی که به خاطر منافع حلال آن مورد رغبت عقلا - ولو گروهی از آنان - قرار گیرد، مالیت دارد و همه احکام و آثار اموال بر آن مترتب می‌شود، مگر احکام و آثاری که دلیلی بر عدم ترتب آن‌ها از نظر شرعی وجود دارد (خامنه‌ای، ۱۴۲۰ق: ۷۳/۲). البته به نظر می‌رسد می‌توان قابلیت تملک را به عنوان قید این تعریف در نظر گرفت.

۴. مالیت داشتن یافته‌های علمی

در مباحث گذشته تلاش گردید با طرح و بررسی نظرات گوناگون در مورد مفهوم مال و تحلیل چگونگی مالیت یافتن اشیاء، به تصویری قابل دفاع از «مال» دست یافت. اکنون باید دید آیا طبق آنچه گفته شد می‌توان یافته‌های علمی را مال دانست یا خیر. پیش از پاسخ به این پرسش، باید توجه داشت که به‌شمار آوردن «عینیت» در مؤلفه‌های «مال»، سخن دقیقی به نظر نمی‌رسد. در برخی کتاب‌های لغوی، در بیان معنای مال به عین بودن اشاره رفته است: «ما یقتنی و یملک من الأعیان» (طریحی، ۱۴۱۶ق: ۴۷۵/۵). در آثار فقها نیز می‌توان این نکته را مشاهده نمود (تبریزی، ۱۳۷۵ق: ۲۱۹/۲). در مقابل این دیدگاه، برخی تصریح کرده‌اند که برای مالیت یافتن، ضرورتی به عین بودن

وجود ندارد و می‌توان منفعت و حق را نیز مال دانست (کاشف‌الغطاء، ۱۳۵۹ق: ۱/۱۲۹). برخی فقهای معاصر نیز در تقویت این نگاه بیان نموده‌اند که متفاهم عرفی این است که منفعت و حق مال هستند (حکیم، بی تا: ۱۱). به تعبیر برخی، حق بودن با مالیت تنافی ندارد؛ بنابراین حق می‌تواند مال باشد؛ مانند حق تحجیر (لنکرانی، ۱۴۲۷ق: ۴۹). اگر عبارت مشهور «المال ما یبذل بإذنه المال» را به عنوان معیاری برای سنجش مالیت بپذیریم، طبق این معیار، بسیاری از حقوق و منافع مال خواهند بود و بذل مال در ازای آن‌ها عقلایی به‌شمار می‌رود.

یافته‌های علمی، به‌طور خاص در علوم جدید و نیز «کشف»‌هایی از واقعیات جهان که در مسیر استخدام و بهره‌برداری از طبیعت (در معنای عام) به‌کار می‌روند، واجد مهم‌ترین معیارهای مالیت هستند؛ به‌ویژه معیار منفعت و قابلیت انتفاعی که عقلا به آن رغبت دارند. بسیاری از معیارها و نشانه‌هایی که در این نوشتار برای شناسایی مال و تحقق مالیت و ارزشمندی برای اشیاء بیان شد (قرار گرفتن در ازای مال، رغبت عقلایی، احتیاج انسان، رقابت در دست‌یابی، مورد بذل و منع قرار گرفتن، عرضه و تقاضا...) در این‌گونه یافته‌ها و کشفیات وجود دارند؛ به‌بیان دیگر، این یافته‌ها دارای منافع و قابل انتفاع هستند و مورد رغبت عقلا قرار می‌گیرند (مؤلفه‌های مختار برای مالیت) و پرداخت پول و هرچه مال بر آن صدق می‌کند در ازای آن‌ها در اغلب موارد کار عقلایی و پذیرفته‌شده محسوب می‌شود^{۱۱} (نشانه مالیت). برای مثال اگر پژوهشگری در تحقیقات خود به یافته‌ای از علوم پزشکی و درمانی یا فرمولی برای ساخت مواد شوینده با کارایی بهتر از محصولات در دسترس و امروزی دست یابد، پرداخت پول و یا هرگونه مالی در قبال آن از جانب دستگاه‌های مسئول یا کارخانه‌ها برای در اختیار گرفتن آن یافته و فرمول نه‌تنها معقول و بی‌اشکال است، بلکه پیش صاحب‌نظران و حتی عموم عقلا عملی به‌جا به‌شمار می‌آید؛ با توجه به معنایی که در این نوشتار برای مال بیان شد و ملاک‌ها و معیارهایی که برای شناسایی مال و تحقق مالیت ارائه گردید، چنین یافته‌ها و کشفیاتی فی‌الجمله دارای منفعت و قابل انتفاع هستند که مورد رغبت انسان‌های عاقل و لو افراد محدودی قرار می‌گیرند. آیت‌الله خامنه‌ای دریافت عوض برای مبادله یافته‌های علمی را جایز شمرده‌اند و حتی با وجود عینیت نداشتن آن‌ها، امکان صحت بیع‌شان را منتفی ندانسته‌اند (خامنه‌ای، ۱۴۲۰ق: ۷۳/۲). مفهوم مختار مال در این نوشتار و عناصر ایجادکننده مالیت که از آن‌ها سخن رفت را می‌توان مؤید این دیدگاه فقهی دانست.

گفتنی است که در صدق برخی معیارهای مذکور بر یافته‌های علمی تردید است؛ برای مثال ملاک قابلیت تملک در یافته‌های علمی با توجه به ماهیت آن‌ها صادق نیست. در کشف از واقعیات‌های عالم، از نظر عقل، امتناعی وجود ندارد که فرد دیگری جز کاشف نخست نیز به آن

واقعیت‌ها علم پیدا کند؛ بنابراین به فرض پذیرش این معیار - برخلاف معیارهای مورد پذیرش پژوهش حاضر - ظاهراً نمی‌توان فرمول‌ها و یافته‌ها را مال دانست؛ چراکه قابلیت تملک ندارند. البته می‌توان گفت که کاشف نخستین نسبت به دیگران اولویتی نسبت به آن کشف پیدا می‌کند و می‌تواند با دریافت مال، آن را در اختیار دیگران نیز قرار دهد؛ شبیه آنچه در فراگیری علوم گوناگون متداول است و فردی که خواهان آن علم است، با پرداخت پول به فرد عالم از او آموزش می‌بیند. البته امکان دارد بتوان معنایی برای قابلیت تملک بیان کرد که اشکال مطرح شده اساساً وارد نباشد؛ چنانکه در بحث نکاح نیز با آنکه قابلیت تملک به‌عنوان شرط مهریه بیان شده است، اما قرار دادن آموزش قرآن و آداب و فنون و امثال آن‌ها به‌عنوان مهریه بی‌اشکال دانسته شده است (شهیدثانی: ۱۴۱۲ق: ۱۱۴/۲).

۵. نتیجه‌گیری

در این تحقیق، پس از ملاحظه بررسی نظرات لغت‌دانان و فقیهان پیرامون مفهوم مال، معیارهای مالیت نقد و بررسی شد و پس از تعیین دیدگاه مختار، امکان صدق «مال» بر یافته‌های علمی مورد سنجش قرار گرفت. نتایج این تحقیق را می‌توان چنین بیان کرد:

یک: با نقد و بررسی اقوال لغت‌دانان و فقها پیرامون مال و ایجاد مالیت، این نتیجه حاصل می‌شود که مال چیزی است که در آن منفعت و قابلیت انتفاع و بهره‌برداری وجود دارد و به‌خاطر آن مورد رغبت عقلایی انسان - ولو افراد خاصی - قرار می‌گیرد.

دو: برای مالیت یافتن شرعی، می‌توان به آنچه در بند بالا اشاره شد، قید «در فضای شرع» را افزود؛ بنابراین انتفاعی که از شیء مراد است و رغبتی که به آن می‌شود، باید مورد نهی شرع قرار نگرفته باشد و شاید فراتر از آن، ناسازگار با حیات دینی نباشد. بررسی دقیق کبروی و صغروی این نکته نیازمند تحقیق‌های مجزا می‌باشد.

سه: یافته‌های علمی فی‌الجمله اموری قابل انتفاع هستند که مورد رغبت عقلایی انسان به‌ویژه صاحب‌نظران قرار می‌گیرند و عرف پرداخت مال در برابر آن‌ها را می‌پذیرد و پسندیده می‌شمارد. بر پایه تعریف مختار برای مال و معیارهای آن در این نوشتار، می‌توان قائل به مالیت داشتن یافته‌های علمی شد.

چهار: یافته‌های تحقیق حاضر مبین اتقان فتاوی آیت‌الله خامنه‌ای پیرامون معیار مالیت و امکان مبادله مالی یافته‌های علمی است و می‌توان آن را به‌عنوان بخشی از مبانی فتاوی ایشان در این زمینه مطرح کرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. چنانکه شیخ انصاری بیان کرده، مال بودن چه از نظر لغت و چه عرف در مبیع و ثمن اخذ شده است (انصاری: ۱۴۱۵ق: ۹/۳).
۲. «مال بودن شیء ربوده شده» در برخی تعاریف برای سرقت اخذ گردیده است (اردبیلی: ۱۴۰۳ق، ۲۲۷/۱۳).
۳. این واژه در اینجا در معنایی اعم از اشیاء خارجی (اعیان) به کار رفته و چنانکه در ادامه خواهد آمد، یکی از وجوه اختلاف فقها در باب مال این است که آیا مال باید لزوماً عین باشد یا خیر.
۴. البته ممکن است تعبیر «اشیاء» که در تعریف لسان‌العرب از مال آمده بود نیز دلالت بر لزوم عین بودن مال کند؛ بسته به اینکه شیء در معنای مطلق چیزها به کار رفته باشد یا چیزهای عینی و ملموس.
۵. احتیاجی که می‌تواند منجر به حدود مالیت شود ممکن است تکوینی یا جعلی باشد. در این زمینه ن. ک حکیم: بی‌تا، ۳۲۵.
۶. باید به این نکته نیز توجه داشت که شاید متبادر از رقابت در عرف، رقابت بالفعل و آشکار باشد؛ درحالی‌که رقابتی که در این مبحث مطرح است، لزوماً به معنای یادشده نیست. برای مثال در سال‌های معمول که قحطی و خشک‌سالی و دیگر مشکلات وجود ندارد، برای دست‌یابی به مواد غذایی و... رقابتی - به معنای که معمولاً از این لفظ اراده می‌شود - در میان مردم وجود ندارد و به راحتی و بدون مشکل خاصی می‌توان به خوراک و... دست یافت؛ درحالی‌که قطعاً این مواد مالیت دارند.
۷. شیخ انصاری در مقابل منفعت مقصوده، منفعت نادره را مطرح کرده که موجب مالیت نمی‌شود؛ البته به نظر می‌رسد ایشان در برخی فرض‌ها منفعت نادره را نیز - برخلاف اصل - موجب مالیت می‌داند (ن. ک انصاری: ۱۴۱۵ق، ۱/ ۶۹).
۸. تعبیر کتاب «عامه‌العقلاء» است.
۹. نگاه شود به درس خارج فقه آیت‌الله شبیری زنجانی؛ هفتم دی ۱۳۹۲.
۱۰. نگاه شود به درس خارج فقه آیت‌الله مصطفوی؛ اول اسفند ۱۳۸۹.
۱۱. البته یک نکته مهم که شاید هم نیازمند بررسی کبروی باشد و هم در موارد خاص و به صورت صغروی باید مورد توجه قرار گیرد، این است که اگر قید عقلایی بودن را، «در فضای شرع» بدانیم، چه تفاوت‌هایی در بحث از مالیت یافته‌های علمی پیش خواهد آمد. برای مثال شاید یافته‌هایی که اساساً برای تصرفاتی است که مورد تأیید اندیشه دینی نیستند، شاید گرچه در عرف امروز عقلایی دانسته شوند، اما ممکن است با در نظر داشتن قید یادشده، مالیت شرعی آن‌ها نفی گردد (بررسی این موضوع، تحقیق مستقل دیگری می‌طلبد).

منابع

١. آخوند خراسانی، محمدکاظم (١٤٠٦ ق). حاشیه المکاسب. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
٢. ابن منظور، ابوالفضل (١٤١٤ ق). لسان العرب. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
٣. اراکی، محمدعلی (١٤١٥ ق). کتاب البیع. قم: مؤسسه در راه حق.
٤. اردبیلی، احمد (١٤٠٣ ق). مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
٥. امام خمینی، سیدروح‌ا... موسوی (١٤١٥ ق). المکاسب المحرمة. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
٦. انصاری، مرتضی (١٤١٥ ق). کتاب المکاسب. قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
٧. ایروانی، علی بن عبدالحسین (١٤٠٦ ق). حاشیه المکاسب. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
٨. باقری، احمد (١٣٨٨). مفهوم بیع در لغت و اصطلاح. نامه الهیات، ٧، ٥٦-٣١.
٩. بجنوردی، سیدحسن (١٤١٩ ق). القواعد الفقهية. قم: نشر الهادي.
١٠. بصری بحرانی، زین‌الدین (١٤١٣ ق). کلمة التقوی. قم: سید جواد وداعی.
١١. بهجت، محمدتقی فومنی (١٤٢٦ ق). جامع المسائل. قم: دفتر آیت ا... بهجت.
١٢. تبریزی، میرزا فتاح شهیدی (١٣٧٥ ق). هدایة الطالب إلی أسرار المکاسب. تبریز: چاپخانه اطلاعات.
١٣. جزائری، سیدمحمدجعفر (١٤١٦ ق). هدی الطالب فی شرح المکاسب. قم: مؤسسه دارالکتاب.
١٤. جزری، ابن اثیر (بی تا). النهایة فی غریب الحدیث و الأثر. قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
١٥. حکیم، سید محسن طباطبایی (بی تا). نهج الفقاهة. قم: انتشارات ٢٢ بهمن.
١٦. حلی، حسین (١٣٧٩ ق). دلیل العروة الوثقی. نجف: مطبعة النجف.
١٧. خامنه‌ای، سیدعلی حسینی (١٤٢٠ ق). أجوبة الاستفتاءات. بیروت: الدار الإسلامية.
١٨. خوانساری، محمد امامی (بی تا). الحاشية الثانية على المکاسب. بی جا. بی تا.
١٩. خویی، سید ابوالقاسم (١٤١٠ ق). منهاج الصالحین. قم: نشر مدينة العلم.
٢٠. خویی، سید ابوالقاسم، (بی تا). مصباح الفقاهة. بی جا. بی تا.
٢١. راغب، حسین (١٤١٢ ق). مفردات ألفاظ القرآن. لبنان: دارالعلم.
٢٢. سبزواری، سید عبدالأعلى (١٤١٣ ق). مهذب الأحكام. قم: مؤسسه المنار.
٢٣. سعدی ابوجیب (١٤٠٨ ق). القاموس الفقهي لغة و اصطلاحاً. دمشق: دارالفکر.
٢٤. شهید ثانی، زین‌الدین (١٤١٢ ق). الروضة البهية في شرح اللمعة الدمشقية. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزة علمیه قم.
٢٥. شیرازی، میرزا محمد تقی (١٤١٢ ق). حاشیه المکاسب. قم: منشورات الشریف الرضی.
٢٦. طباطبایی، سید محمدحسین (١٤١٧ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
٢٧. طریحی، فخرالدین (١٤١٦ ق). مجمع البحرین. تهران: کتابفروشی مرتضوی.
٢٨. عراقی، آقا ضیاء‌الدین (١٤١٤ ق). شرح تبصرة المتعلمین. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
٢٩. عراقی، آقا ضیاء‌الدین (١٤٢١ ق). حاشیه المکاسب (تقریرات، للنجم آبادی). قم: انتشارات غفور.
٣٠. فراهیدی، خلیل بن احمد (١٤١٠ ق). کتاب العین. قم: نشر هجرت.

تحليلي مبني على بر فتاوى حضرت آيت الله العظمى خامنه اي (مدظله العالی) پيرامون «ماليت يافته هاي علمي» (حميدي ومظهر قراملكي) ١٤٥

٣١. كاشف الغطاء، عباس بن علي (بي تا). المال المثلي و المال القيمي في الفقه الإسلامي. قم: مؤسسة كاشف الغطاء العامة.
٣٢. كاشف الغطاء، محمد حسين (١٣٥٩ ق). تحرير المجلة. نجف: المكتبة المرتضوية.
٣٣. كاشف الغطاء، محمد حسين (١٤٢٦ ق). الفردوس الأعلى. قم: دار أنوار الهدى.
٣٤. گلپايگانی، سيد محمد رضا موسى (١٣٩٩ ق). بلغة الطالب في التعليق على بيع المكاسب. قم: چاپخانه خيام.
٣٥. لنكراني، محمد فاضل موحدي (١٤١٦ ق). القواعد الفقهية. قم: چاپخانه مهر.
٣٦. لنكراني، محمد فاضل موحدي (١٤٢٧ ق). تفصيل الشريعة في شرح تحرير الوسيلة - المكاسب المحرمة. قم: مركز فقهی ائمه اطهار عليهم السلام.
٣٧. مامقانی، محمد حسن (١٣١٦ ق). غاية الآمال في شرح كتاب المكاسب. قم: مجمع الذخائر الإسلامية.
٣٨. مشكيني، ميرزا علي (بي تا). مصطلحات الفقه. بی جا: بی نا.
٣٩. مغنیه، محمد جواد (١٤٢١ ق). فقه الإمام الصادق عليه السلام. قم: مؤسسه انصاريان.
٤٠. مكارم شيرازي، ناصر (١٤٢٥ ق). أنوار الفقهية - كتاب النكاح. قم: انتشارات مدرسة الإمام علي بن أبي طالب عليه السلام.
٤١. نائيني، ميرزا محمد حسين غروي (١٤١٣ ق). المكاسب و البيع. قم: دفتر انتشارات اسلامي.
٤٢. نجفی، محمد حسن (١٤٠٤ ق). جواهر الكلام في شرح شرائع الإسلام. بيروت: دار إحياء التراث العربي.

